

Xacu Kirmani irsinin tədqiq tarixi

Hacu Kirmani'nin Edebiyat Mirasının İncelenme Tarihi

History of Examination of Hacu Kirmani's Literary Heritage

Zahra ALLAHVERDİYEVA

Department of Philological,
Azerbaijan National Academy of
Sciences Institute of Literature in the Name
of Nizami Ganjavi, Bakü, Azerbaijan
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

XÜLASƏ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin bədii irsi müstəsna əhəmiyyətli milli sərvətimiz olmaqla yanaşı, həmçinin ümumbəşər sivilizasiyasının nadir nümunəsidir.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin mövzu və süjetləri, ideyaları, sənətkarlıq meyarları XII əsrdən başlayaraq, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmiş, beş əsrdən artıq bir zamanda müəyyən siyasi-ictimai, mədəni-estetik mərhələlərdə ədəbiyyatı öz təsiri altında saxlaya bilmişdir ki, bu heç də sadə məsələ deyildir.

Nizami Gəncəvi mövzularını davam etdirən Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Qütb, Fəxri, Əvhədi Marağayi, Arif Ərdəbili, Əhmədi, Şeyxi, Əlişir Nəvai, Əbdi Şirazi, Cəfər Fərəhəni, İmad Fəqih Kirmani, Katibi Turşizi, Nasir Nəcəfabadi, Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Məhəmməd Füzuli, Şirazi Məktəbi, Ətayi Nevzadə, Cəlili və yüzlərlə başqa istedadlı sənətkarın yaradıcılığının tədqiqi Şərqdə ədəbi əlaqələrin inkişafının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, "Nizami Gəncəvi və Şərq xalqları ədəbiyyatı" mövzusu dünya şərqşünaslıq elminin çoxcəhətli problemləri və istiqamətləri olan nəhəng bir sahəsidir. Bu geniş problemin zəngin aspektləri üzrə indiyədək dünya və Azərbaycan nizamişünaslığında mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Ş.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Baxer, Pitsi, E.Braun, A.Krimski, Y.İ.Kraçkovski, Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Mübariz, M.Rəfili, A.S.Ləvənd, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, F.Köprülü, A.S. Ləvənd, Q.Beqdeli, Q.Əliyev, S.N.Kirmani, N.Sayfiyev, H.Ayan, R.Əliyev, R.Azadə, X.Yusifli, N.Araslı, Ə.Abbasov, Ç.Sasani, M.Mahmudov, İ.Həmidov, T.Kərimli, M.Kazimov, M.Məhəmmədi, B. Quliyeva və başqa şərqşünas alimlər tərəfindən aparılmış çoxəsrlik elmi tədqiqatlara baxmayaraq, problemin bir sıra mühüm istiqamətlərinin daha geniş araşdırılmasına hələ də ciddi ehtiyac vardır.

Təqdim olunan bu məqalədə Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı, XIV əsrin məşhur fars şairi Xacu Kirmani irsinin tədqiq tarixi nəzərdən keçirilir, Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Xəmsə, Nizami Gəncəvi, Xacu Kirmani, təzkirə, tədqiqat

Geliş Tarihi/Received: 24.02.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 23.03.2024 Yayın

Tarihi/Publication Date: 26.03.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Zahra ALLAHVERDİYEVA

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Cite this article: Allahverdiyeva, Z. (2024).

History of Examination of Hacu Kirmani's Literary Heritage. *A Journal of Iranology Studies*, 20, 34-43.

Atf: Allahverdiyeva, Z. (2024). Hacu Kirmani'nin Edebiyat Mirasının İncelenme Tarihi. *Doğu Esintileri*, 20, 34-43.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

ABSTRACT

The literary heritage of the brilliant Azerbaijani poet, Nizami Ganjavi, is not only an exceptionally significant national treasure but also a rare example of universal civilization.

Since the 12th century, the themes, plots, ideas, and artistic criteria in Nizami Ganjavi's works have become one of the leading directions in Near and Middle Eastern literature, over a span of more than five centuries, these elements have sustained a significant influence on literature amidst distinct political, social, and cultural stages, which wasn't a simple feat.

Continuing the themes of Nizami Ganjavi, Amir Khosrov Dahlavi, Khaju Kirmani, Qutb, Fakhri, Avhadi Maragayi, Arif Ardabili, Ahmadi, Sheikhi, Alishir Navai, Abdi Shirazi, Jafar Farahani, Imad Faqih Kirmani, Katibi Turshizi, Nasir Najafabadi, Abdurrahman Jami, Abdullah Hatifi, Muhammad Fuzuli, Shirazi School, Atayi Nevizzadeh, Jalili and hundreds of other talented masters hold significant importance when it comes to studying the development of literary relations in the East.

Firstly, it's important to highlight that the domain of "Literature of Nizami Ganjavi and Oriental Peoples" is a huge field of world oriental studies with multifaceted problems and directions. So far, significant research has been conducted globally, including within Azerbaijani studies of Nizami on the rich aspects of this broad problem. Despite centuries of scientific research conducted by S. Rye, P. Hammer, F. Erdman, Shefer, Bacher, Pitsy, E. Brown, A. Krymski, Y. I. Krachkovski, Y. E. Bertels, H. Arasli, M. Mubariz, M. Rafili, A. S. Lavand, Y. Ripka, Z. Safa, M. Moin, A.S. Khansari, S. Nafisi, K. Ayni, F. Köprülü, A.S. Lavand, G. Begdeli, G. Aliyev, S.N. Kirmani, N. Sayfiyev, H. Ayan, R. Aliyev, R. Azade, X. Yusifli, N. Arasli, A. Abbasov, C. Sasani, M. Mahmudov, I. Hamidov, T. Karimli, M. Kazimov, M. Mahammadi, B. Guliyeva and other Oriental scholars, there is still a serious need for a wider investigation of a number of important aspects of the problem. This article presents an overview of the research history on Khaju Kirmani, a prominent Persian poet from the 14th century and a follower of the Nizami literary school, and delves into the accomplishments related to the study of Khaju Kirmani's life and work.

Key words: Khamsa, Nizami Ganjavi, Khaju Kirmani, tazkira, research

ÖZ

Dahi Azerbaycanlı şair Nizami Gencevi'nin zengin sanatsal mirası, yalnızca olağanüstü önemli bir ulusal hazine değil, aynı zamanda evrensel medeniyetin ender bir örneğidir.

Nizami Gencevi'nin eserlerindeki temalar ve olay örgüsü, fikirler, sanatsal ölçütler, 12. yüzyıldan itibaren Yakın ve Ortadoğu edebiyatının önde gelen yönlerinden biri haline gelmiş ve daha uzun süreler boyunca belirli siyasi-toplumsal, kültürel-estetik aşamalarda edebiyatı etkilemeyi başarmıştır.

Nizami Gencevi konularını devam eden Amir Khosrov Dahlavi, Hacu-yi Kirmani, Qutb, Fakhri, Avhadi Maragayi, Arif Ardabili, Ahmadi, Sheikhi, Alishir Navai, Abdi Shirazi, Cafer Farahani, Imad Faqih Kirmani, Katibi Turshizi, Nasir Najafabadi, Abdurrahman Jami, Abdullah Hatifi, Muhammed Fuzuli, Şirazi Mektebi, Atayi Nevizadeh, Celili ve daha yüzlerce yetenekli sanatçının eserleri, Doğu'daki edebî ilişkilerin gelişimini incelemek açısından büyük önem taşır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, "Nizami Gencevi ve Şark Halkları Edebiyatı" konusu, çok yönlü sorunları ve yönelimleri ile dünya şarkiyat araştırmalarının geniş bir alanıdır. Bu geniş sorunun zengin yönleri hakkında bugüne kadar dünya araştırmalarında önemli çalışmalar yapılmıştır. S. Rye, P. Hammer, F. Erdman, Shefer, Bacher, Pitsy, E. Brown, A. Krymski, Y. I. Krachkovski, Y. E. Bertels, H. Araslı, M. Mubariz, M. Rafili, A. S. Lavand, Y. Ripka, Z. Safa, M. Moin, A.S. Khansari, S. Nafisi, K. Ayni, F. Köprülü, A.S. Lavand, G. Begdeli, G. Aliyev, S.N. Kirmani, N. Sayfiyev, H. Ayan, R. Aliyev, R. Azade, X. Yusifli, N. Araslı, A. Abbasov, C. Sasani, M. Mahmudov, I. Hamidov, T. Karimli, M. Kazimov, M. Mahammadi, B. Guliyeva ve diğer bilim adamları tarafından yürütülen yüzyıllardır süren bilimsel araştırmalara rağmen, sorunun bazı önemli yönlerinin daha geniş bir şekilde araştırılmasına hala ciddi bir ihtiyaç vardır.

Sunulan bu makalede, 14. yüzyılın ünlü Fars şairi, Nizami edebiyat ekolünün bir takipçisi olan Hacu-yi Kirmani'nin edebi mirasının araştırılmasının tarihi gözden geçirilir ve inceleme alanındaki başarılar değerlendirilir.

Anahtar kelimeler: Hamse, Nizami Gencevi, Hacu-yi Kirmani, tezkire, araştırma

GİRİŞ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərinin mövzu və süjetləri, ideyaları, sənətkarlıq meyarları Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilərək, beş əsrdən artıq uzun bir dövrdə mütəmadi şəkildə nəhəng tarixi, siyasi-ictimai, mədəni-estetik mərhələlərdə ədəbiyyatı öz təsiri altında saxlaya bilmişdir ki, bu heç də sadə məsələ deyildir. İran alimi Vəhid Dəsgirdinin haqlı olaraq yazdığı kimi: “Tam 28 min beytlik məsnəvisində Nizami'nin bir beytini belə zəif görmək olmaz və əgər təsadüfən bir ifadə, ya bir məna namünasib olarsa, Nizaminin deyildir və qondarmadır, ya da katibin səhvi üzündəndir” (Dəstgirdi: h.1318/m.1939,s.ə).

Nizami ədəbi məktəbinin nümayəndələri “Xəmsə”də qoyulan ictimai-fəlsəfi məzmun və ideyaları, həmçinin poemaların poetik üslubi xüsusiyyətlərini ənənə olaraq nəsil-dən-nəsilə ötürürdülər. Bu da bir həqiqətdir ki, şairlərin heç də hamısı bütöv “Xəmsə” yaratmağa nail olmamışlar. “Xəmsə”yə daxil olan yalnız bir, yaxud bir neçə mövzunu işləyərək, orijinal əsər yaradan yüksək istedad sahibi və qüdrətli sənətkarlar da olmuşdur. X.L.Borxesin obrazlı ifadəsi ilə desək, “Böyük şair yaradır və müəyyən ölçüdə öz sələfinin varlığını doğruldu” (Borxes,1984: s.224).

Məsələn, Salman Savəci (XIV), Əhmədi (XIV), Şeyxi (XV) və başqaları ədəbiyyatda öz orijinallıqları ilə seçilən sənətkarlar olaraq bir, yaxud bir-neçə əsərlə “Xəmsə” mövzularını izləmiş və Nizami ədəbi məktəbinin qüdrətli nümayəndələri sırasına daxil olmuşlar.

Görkəmli tədqiqatçı Xerold Blum poeziyada təsirlənmə qanunauyğunluqları nəzəriyyəsinə həsr etdiyi “Təsir qorxusu” əsərində doğru olaraq yazır: “... poetik təsir şairlərin orijinallığını azaltmamalıdır; bu həmişə mükəmməl olmasa da, əksər hallarda onları daha orijinal edir. Poetik təsirin dərinliklərini mənbələrin öyrənilməsi və ya ideyaların tarixi, obrazlar və nümunələrin uyğunluğu səviyyəsinə endirmək olmaz. Poetik təsir və ya daha tez-tez deyəcəyəm kimi, poetik dəyişikliklər istər-istəməz şairin həyatı və dövrünün öyrənilməsini qaçılmaz edir” (Blum,1998: s.13)

Beləliklə, ədəbi təsir mərhələlərlə bu və ya başqa mövzunu zənginləşdirir. Nümunə olaraq, Salman Savəcinin XIII əsrdə Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərinin təsiri ilə yazdığı “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi aşiqanə-lirik mövzusu, mifik-simvolik obrazları ilə dövrün ədəbiyyatının zəngin sufi-fəlsəfi məzmununu necə yüksək sənətkarlıqla ifadə etmişdirsə, XIV əsrdə Əhmədi də, ədəbiyyatşünaslıqda Nizamidən tərcümə, yaxud orijinal olduğu hələ də mübahisə doğuran “İskəndərnamə” məsnəvisi ilə bu ənənəni ustalıqla davam etdirmişdir. Nizami davamçısı Salman Savəcidən çevirdiyi eyniadlı “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi isə Əhmədiyə tükənməyən şöhrət gətirdi, onu türk dünyasının qüdrətli sənətkarları sırasına daxil etdi.

Nizami ədəbi məktəbi nümayəndələri arasında Şərqi elə böyük təfəkkür sahibləri var ki, Nizaminin beş məsnəvisini izləməklə, bitkin, yüksək ictimai-fəlsəfi və bədii-estetik əhəmiyyətli sənət əsərləri yaratmağa nail olmuşlar. Yaranmış “Xəmsə” əsərlərində orijinallığa meyil güclü hiss olunur. Nizamişünaslıqda bu sahənin öyrənilməsində böyük zəhməti olan Azərbaycan alimi Qəzənfər Əliyevin sözləri ilə desək, “Hər yazılmış poema - nəzirədə müəllifin öz sələfi ilə yarışı duyulur və hər bir şair bədii cəhətdən onu ötüb keçməyə can atır” (Əliyev,1985: s.9).

Nizami Gəncəvi mövzularını davam etdirən Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Qütb, Fəxri, Əvhədi Marağayi, Arif Ərdəbili, Əhmədi, Şeyxi, Əlişir Nəvai, Əbdi Şirazi, Cəfər Fərəhani, İmad Fəqih Kirmani, Katibi Turşizi, Nasir Nəcəfabadi, Əbdürrəhman Cami, Abdullah Hatifi, Məhəmməd Füzuli, Şirazi Məktəbi, Ətəyi Nevizadə, Cəlili və yüzlərlə başqa istedadlı sənətkarın yaradıcılığının tədqiqi Şərqdə ədəbi əlaqələrin inkişafının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, orta çağlarda “Xəmsə” mövzularından qaynaqlanaraq inkişaf edən türkdilli məsnəvi yaradıcılığının da inkişafı Nizami Gəncəvi sənəti ilə sıx bağlıdır. “Nizami və Türk ədəbiyyatı” üzrə əhəmiyyətli araşdırmalar aparan Azərbaycan alimi Nüşabə Araslı haqlı olaraq yazır: “Türk ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunun geniş yayılaraq ictimai-siyasi mötəvirlərlə zənginləşməsi də bilavasitə Nizami yaradıcılığı ilə bağlıdır” (Araslı, 1970: s.91).

Məlumdur ki, XIV-XV əsrlərdən başlayaraq, türkcə “Xəmsə”lərin inkişafı geniş vüsət aldı. Təsadüfi deyildir ki, Qəstəmonlu Lətifə öz məşhur təzkirəsində bu dövrün Sultan Murad və Sultan Məhməd, İbrahim Paşa, İskəndər Çələbi kimi türk sultanları haqqında bəhs açaraq yazırdı: “Şeyrin rəvac və rəğbət qazanması, İbrahim Paşa və İskəndər Çələbinin dövründə “Şahnamə” və “Xəmsə”lərin çoxalması onların mutlu çağında gerçəkləşdi” (Lətifə, 1999: s.188).

Bu dövrdə “Xəmsə” mövzularına türkcə yazılan nəzirələr içərisində Əhmədi, Şeyxi, Nəvai, Həmdi Çələbi, Müidi, Fəzli Çələbi (“Gül və Bülbül”, “Hümay və Hümayun”), Faizi Kafizadə (Leyli və Məcnun”), Feyzi Sübhizadənin “Xəmsə” mövzularında yazdıqları əsərlər xüsusi yer tutur.

Bu sırada da Nizami Gəncəvinin bir, yaxud bir neçə məsnəvisinə nəzirə yazmaqla kifayətlənən qüdrətli şairlər vardır. Fateh Sultan Məhməd dövrü şairlərindən Qüdsinin xəfif bəhrində yazdığı “Həft peykər” məsnəvisi, Fəğaninin “İskəndərnamə”, Xəyalı Çələbinin “Leyli və Məcnun” mövzusunda yazdıqları nəzirə əsərləri bu qəbildəndir.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, “Nizami Gəncəvi və Şərq xalqları ədəbiyyatı” mövzusu dünya şərqşünaslıq elminin çoxcəhətli problemləri və istiqamətləri olan nəhəng bir sahəsidir. Bu geniş problemin zəngin aspektləri üzrə indiyədək dünyada və Azərbaycan nizamişünaslığında mühüm tədqiqatlar aparılmışdır. Ş.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Baxer, Pitsi, E.Braun,

A.Krımski, Y.İ.Kraçkovski, Y.E.Bertels, H.Araslı, M.Mübariz, M.Rəfili, A.S.Ləvənd, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, F.Köprülü, Q.Beqdeli, Q.Əliyev, S.N.Kirmani, N.Sayfiyev, H.Ayan, R.Əliyev, R.Azadə, X.Yusifli, N.Araslı, Ə.Abbasov, Ç.Sasani, M.Mahmudov, İ.Həmidov, T.Kərimli, M.Kazımov, M.Məhəmmədi, B.Quliyeva və başqa şərqşünas alimlər tərəfindən aparılmış çoxəsrlik elmi tədqiqatlara baxmayaraq, problemin bir sıra mühüm istiqamətlərinin daha geniş araşdırılmasına hələ də ciddi ehtiyac vardır.

Təqdim olunan bu məqalədə Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı, XIV əsrin məşhur fars şairi Xacu Kirmani irsinin tədqiq tarixi nəzərdən keçirilir, Şərq təzkirələri, eləcə də Avropa, İran, Türkiyə, Rusiya və Azərbaycan alimlərinin Xacu Kirmani irsinin öyrənilməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər qiymətləndirilir.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycanda əsası fundamental şəkildə hələ XX əsrin 40-cı illərində qoyulmuş “Nizami Gəncəvi və Şərq ədəbiyyatı” probleminin müxtəlif istiqamətlərinin müasir elmi inteqrasiya dövrünün tələblərinə uyğun olan yeni metodlar əsasında davam etdirilməsi bu gün çox aktualdır.

XXI əsrdə Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Nizami Gəncəvi sənətinin dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyətinə təsirinin daha geniş öyrənilməsi, həmçinin məsələnin dəqiq ədəbiyyatşünaslıq metodologiyası prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulması, B.İ.Yarxonun sözlərilə desək, “hissin göstərişi və məntiqi sübuta arxalanan müqayisələr əsasında” (Yarxo, 2006: s.60) obyektiv araşdırmaların aparılması nizamişünaslığın qarşısında dayanan ciddi vəzifələrdən biridir.

Nizaminin “Xəmsə” mövzularının zənginliyi, şairin ideya və bədii üslubunun çoxşaxəli xüsusiyyətləri, ədəbi təsir dairəsinin geniş məşabı tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin mürəkkəbliyini diktə edir. Həmçinin filoloji problemlərin həllində çağdaş metodoloji prinsiplərin seçilməsi mühüm vəzifə olaraq qarşıya çıxır.

Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı Xacu Kirmaninin həyatı və ədəbi irsinin öyrənilməsinin zəngin tarixi vardır. Dünya şərqşünaslığında Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığına dair müxtəlif problemlər ətrafında - Ş.Rye, P.Xammer, F.Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun, A.Krımski, Y.E.Bertels, Y.Ripka, Z.Səfa, M.Moin, Ə.S.Xansari, S.Nəfisi, K.Ayni, S.N.Kirmani, F. Köprülü, N.Sayfiyev, H.Araslı, A.S.Ləvənd, Q.Əliyev, M.Kazımov, M.Məhəmmədi, B. Quliyeva və başqa alimlərin əhəmiyyətli tədqiqatları mövcuddur.

Xacu Kirmani “Xəmsə”si üzrə Nizami ənənələrini izləməklə belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, xələf şairin yaradıcılığına orijinallıq xasdır. Bu orijinallıq dövrün fəlsəfi təfəkkürünün simvolik ifadəsi olmaqla, sənətkarın özünəməxsus parlaq istedadının nümunəsidir. Şərq ədəbiyyatında “Xəmsə” davamçıları mövzusu üzrə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmış şərqşünas alim Mehdi Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Xacunun “Xəmsə”sində yalnız nəzirənin bir şərti – vəzn az-çox şəkildə qorunub saxlanmışdır. O, yalnız “Rövzətül-ənavar” (“Nur bağları”) poemasında Nizamini təqlid edir ki, bu da özünü əsərin adı və kompozisiyanın saxlanması büruzə verir” (Kazımov, 2012: s. 311).

Nizami ardıcılları arasında xüsusi istedad, zəka və qabiliyyətə malik olan, çox zəngin və keşməkeşli ömür yolu keçmiş olan Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında orta əsr təzkirəçiləri məlumat verirlər.

Həmdüllah Mustafa Qəzvini miladi 1330-cu ildə yazdığı “Tarix-e qozide”sində Xacu Kirmani haqqında yazırdı: “Onun bənzərsiz şeirləri və risalələri vardır” [Qəzvini, 1394: s.730] Müəllif həmçinin burada şairin “Divan”ından:

نی زدود دل پر آتش ما می نالد
تو میندار که از باد هوا می نالد

Ney bizim atəş dolu könlümüzün tüstüsündən nalə edir,
Sən düşünmə ki, hava yelindən nalə edir

beyti ilə başlayan qəzəlini nümunə olaraq vermişdir.

XV əsrdə Dövlətşah Səmərqəndi öz “Təzkirətüş-şüəra”sında Xacu Kirmaninin söz sənətini yüksək qiymətləndirmiş, onu “Məlik əl-füzələ” (Fəzilətlilərin şahı) adlandırmışdır. Dövlətşah şairin həyatı haqqında müfəssəl məlumat verərək yazır ki, o, Kirmanda zadəgan ailəsində doğulmuş, böyük fəzl sahiblərindən olmuş, şeirləri fəsağət və bəlağətdə bənzərsiz və öz müasirləri arasında “nəxibənd-e şüəra” (Şairlərin ustadı) adını almışdır (Dövlətşah, 1382: s.249-253).

Dövlətşahın Xacunun həyatı haqqında verdiyi məlumatlar əhəmiyyətlidir. O, şairin Kirmanda qərar tutmayaraq səyahət etdiyini, özünün zəngin qəzəliyyatını və “Humay və Humayun” əsərini Bağdadda yazdığını qeyd edərək, şairin həmin məsnəvisindən, onun Kirman üçün darıxdığını bildiren 4 beytini nümunə olaraq vermişdir:

خوشا باد عنبر نسیم سحر
که بر خاک کرمانش باشد گذر
خوشا وقت آن مرغ دستان سرای،
که دارد در آن بوم مأوا و جای
ز من چه آمد که چرخ بلند

از آن خاک پاکم بغربت فگند
بیغداد بهر چه سازم وطن
که ناید بجز دجله در چشم من
(Dövlətşah, 1382: s.249)

Nə xoş, ənbər saçır nəsimi-səhər,
Kirman torpağına eyləsin güzər.
Nə xoş, o quş oxurdu hər dastanı,
Gözəl bağ içində vardı məkanı.
Uca çərxə hansı günahım çatdı,
Məni pak torpaqdan qürbətə atdı.
Mən Bağdadı vətən eylədim axır
Ki, gözümdən Dəclə kimi çay axır.¹

Təzkirə müəllifi şairin səyahət əsnasında dövrünün məşhur sufi filosofu Həzrəti-Şeyxül-arifin Əlaüddövlə Simnani qüdsullahın hüzuruna yetişdiyini və Şeyxin müridi olduğunu, həmçinin illərlə Sufi Abadda² yaşadığını, eləcə də Həzrəti-Şeyxin şeirlərini toplayaraq bir yerə cəm etdiyini yazır.

Dövlətşah Xacunun Şeyx Simnaniyə həsr etdiyi: هر کو بره علی عمرانی شد (Hər kim ki, Əli İmrani yolunu tutdu) misrası ilə başlayan bir rübaisini və biri tövhid məzmunlu olmaqla, iki qəzəlini nümunə vermiş, Xacu Divanının 20 min beytdən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Xacunun “Xəmsə” yaradıcılığı haqqında da müəllifin qeydləri diqqəti cəlb edir. Doğrudur, bir sıra tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, Dövlətşah Səmərqəndi səhv olaraq, Xacu Kirmaninin bütöv “Xəmsə” deyil, yalnız 4 məsnəvisi olduğunu göstərmiş, lakin Xacunun “Rövzətül-ənavar” əsərinin Nizaminin “Məxzənül-əsrar”ına cavab olaraq yazıldığını xüsusi olaraq nəzərə çatdırmışdır (Dövlətşah, 1382: s.251).

Əlişir Nəvainin “1491-92-ci illərdə (hicri 897) yazdığı “Məcalisün-nəfais” təzkirəsi də mühüm mənbədir. Əlişir Nəvai bu təzkirəsinə fars və türkcə yazan şairləri daxil etmiş, farsca yazanları 8 məclisə və türkcə yazanları isə 7 məclisə ayırmışdır. Qeyd edək ki, bu təzkirəyə daxil olan şairlərin çoxu Türkünstanın bir sıra regionları, Xorasan, Səmərqənd, Herat və Azərbaycan zəminində yetişən fars və türk dillərində yazan sənətkarlardır.

Əlişir Nəvai həmçinin əxlaqə dair yazdığı “Məhbubül-kulub” (Qəlblər sevgilisi) əsərinin 16-cı fəslində “Nazm gülüsitanıng hoş-nağmi kuşları zikride ve ol niçe tabakadur” bölməsində Xacu Kirmanini də yad etmişdir. Qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bölgüsünə əsasən, “Onlar (yəni “Nazm gülüsitanıng hoş-nağmi kuşları”) bir neçə təbəqədir; 1 qrup – “Farsi ibarətdə, ol cümlədən, nazim-i-cəvahir-i əsrar” (İlahi sirlərin cəvahirələrini bulan şairlər) “...məqsədləri ilahi sirləri bəyan qılmaqdu” [Nevai, 1960: s.242]. Bu qrupa Əlişir Nəvai Şeyx Fəridəddin Əttar və Cəlaləddin Rumini aid edir.

Nəvainin bölgüsündə digər qrup şairlər də vardır ki, onlar həqiqət sirləri ilə məcaz sirlərini birləşdiriblər. Söz pərdəçisi - Şeyx Sədi Şirazi, eşq əhli, sədaqətli aşıq Əmir Xosrov Dəhləvi, təsəvvüfdə naziklik və müşküllük cığalını açan Şeyx Zəhərəddin Sənayi, yəqin əhlinin yeganəsi Şeyx Əvhədəddin, söz bilən, dərin mənalar ifadə edən Xoca Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz [Nevai, 1960: s.243].

Nəhayət, Nəvai üçüncü qrup şairlərin də adını çəkərək “..məcaz tariki ədası alar nazmiqə qalib..” - deyər, onların əsərlərində məcazın əsas olduğunu qeyd edir. Bu şairlərin arasında Kamali İsfahani, Xaqani Şirvani, Xacu-ye Kirmani, Mövlana Cəlaləddin, Xoca Kamal, Ənvəri, Zahir, Əbdül-vasi, Əsir, Salman Savəci, Nasiri Buxari, Katibi Nişapuri və Şahi-ye Səbzvarinin olduğunu göstərir [Nevai, 1960: s.243].

Molla Abdünnəbi Fəxr əz-Zəmani Qəznəvi 1619-cu ildə yazdığı “Təzkirə-ye meyخانə”də yazır: “Həzrəti Kirmani adlı şairin “Xəmsə”si Şeyx Nizamiyə “tətəbbü” (nəzirə) dür, lakin onu izləsə də, Nizamidən irəli gedə bilməmiş, “Xəmsə”ni intişar etdirə bilməmişdir (Fəxr əz-Zəmani, h.1340/m.1961: s.75-81).

İranda ədəbin həyatı, dövrü və yaradıcılığı Səid Nəfisi, Vəhid Dəstgirdi, Zəbihulla Səfa, Hüseyin Kuhi Kirmani, Bastani Parizi, S.Xansari, Kamal Ayni, M.Fəσαι, Əli Nəzmi Təbrizi, Səid Niyaz Kirmani, Məhəmməd Şadruy Münş, Mahmud Abedi, Fatimə Qolamrzayi, Neda ibn Əli və başqa alimlər tərəfindən öyrənilmiş və əsərləri nəşr olunmuşdur.

Səid Nəfisinin hicri 1307/miladi 1928-ci ildə yazdığı

سعيد نفيسى « نخلبند شعرا » ، احوال و منتخب اشعار خواجه کرمانی (Xacu Kirmaninin tərcümeyi-halı və seçilmiş şeirləri adlı) kiçik

¹ Poetik tərcümə bizə məxsusdur -Z. A.

² Sufi Abad- Simnan vilayətinin Sufi Abad kəndi. Şeyx Simnaninin xanəqahı və ölümündən sonra türbəsi burada yerləşir.

həcmli elmi əsəri diqqəti cəlb edir. Müəllif öz tədqiqatında Xacu Kirmaninin həyatına dair bəzi məqamlara – doğum, ölüm, əsərlərinin yazılma tarixinə nəzər salır, yaradıcılığının ədəbi mənbələrini və həmçinin əhatə etdiyi mövzuları araşdırır. Burada Xacu Kirmaninin “Xəmsə” mövzusunda yazdığı beş məsnəvisini qısaca xülasə edən Səid Nəfisi bu əsərlərin Nizaminin şeir ənənəsinin davamı olduğunu və onun üslubundan kənarında olmadığını vurğulayır (Nəfisi, 1307/1928: s.9).

S.Nəfisinin tədqiqində mübahisə doğuran məsələ onun Xacunun “Xəmsə” deyil, سيته “site” (altılıq) yaratması fikridir. Alim məlumat şəklində apardığı bölgü əsasında Nizaminin “İskəndərnamə” məsnəvisinin vəznində (mütəqarib) yazılan “Samnamə” əsərini də Xacu “Xəmsə”sinə daxil edir, eyni zamanda, onun Nizamisayaq yazılmadığını göstərir. Müəllif həmçinin şairin Nizaminin “Leyli və Məcnun”una uyğun əsər yaratmadığını əsas tutur və Xacunun başqa şairlərdən fərqli olaraq Nizamini təqlid etmədiyini xüsusi qeyd edir (Nəfisi, 1307/1928: s.6). İran ədəbiyyatşünasının fikirlərində Xacu Kirmani yaradıcılığına qarşı təəssübkeşlik hiss olunsada, şairin Nizami təsirini açıq-aydın özündə əks etdirən məsnəviləri alimi faktlar qarşısında qoymuş və etiraf etməli olmuşdur ki, Xacu Kirmani məsnəvi yaradıcılığında Nizami şivəsindən ayrı düşmüşdür (Nəfisi, 1307/1928: s.11). Nəticə olaraq, S.Nəfisi də digər tədqiqatçılar kimi, Xacu Kirmanini Nizami Gəncəvinin poetik ənənə və üslubuna arxalanan bir sənətkar hesab edərək, onu Nizami ədəbi məktəbinin davamçısı kimi öyrənmişdir.

Bundan əlavə, Səid Nəfisi özünün hicri-qəməri 1344/m.1925-ci ildə çap olunmuş “Nəzm və nəsr” əsərində də Xacu Kirmani yaradıcılığına yer ayırmışdır.

Xacu Kirmani irsinin nəşri və tədqiqi işində İran alimi Hüseyin Kuhi Kirmaninin xidməti vardır. O, Xacunun “Rövzətül-ənvar” əsərinin nəşridir. Həmçinin h.ş.1307/m.1928-ci ildə Tehranda nəşr etdiyi “Xacu Kirmani Divanındakı qəzəllərdən seçmələr” adlı kitabının müqəddiməsində Xacu Kirmaninin tərcümeyi-halı, əsərləri, o cümlədən lirik qəzəlləri, bu qəzəllərin səbki və vəznə haqqında məlumat verir və şairin əruzun rəməl, rəcəz, müzare, təvil vəznlərində olan qəzəllərindən nümunələr gətirir. Rəməl bəhrində qəzəllərin çoxluğunu qeyd edir. (Kuhi, 1307/1928, s. آم)

Digər İran alimi Ustad Zəbihulla Səfa 4 cildlik “İran ədəbiyyatı tarixi” kitabının 3-cü cildində Xacu əsərlərinin orijinallığını xüsusi olaraq qeyd edərək yazmışdır: “Xacu əsərinin mütaliəsindən sonra belə təəvvür etmək olmaz ki, o, tamamilə Nizaminin təqlididir, onun dastanları qətiyyənlə Nizami dastanlarının təkrarı deyildir” (Səfa, h. ş.1369/ m. 1991: s.901).

Azərbaycan alimi Əli Nəzmi Təbrizi hicri 1354 / miladi 1975-ci ildə çap etdirdiyi

"دويست سخنور- تذکره الشعراء منظوم و منثور" “İki yüz şair - mənzum və mənsur şairlər təzkirəsi”ndə Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermiş və şairin vaxtilə Dövlətşah Səmərqəndinin də öz təzkirəsinə daxil etdiyi:

پیش صاحب نظران ملک سلیمان باداست
بلکه آنست سلیمان که ز ملک آزاد است
(Nəzmi, 1354/1975, s.93)

Sahibnəzərlər yanında Süleyman mülkü yeldir,
Fəqət Süleyman odur ki, mülkdən azaddır!

mətləli məşhur qəzəlini nümunə gətirmişdir.

Xacu Kirmani irsinin toplanması, nəşri və araşdırılmasında keçən əsrin sonlarında İran tədqiqatçılarından Səid Niyaz Kirmaninin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

O, Xacunun “Samnamə” əsərini ayrıca məsnəvi əsəri hesab edərək, şairin Nizami Gəncəvi əsərlərinə cavab olaraq yazılmış “Xəmsə”yə daxil olan poemalarının külliyyatını hicri 1370/m. 1991-ci ildə geniş müqəddimə və şərhilərlə İranda nəfis şəkildə çap etdirmişdir.

İran ədəbiyyatşünaslığının ümumi yekdil fikrini Səid Niyaz Kirmaninin aşağıdakı ifadələrilə tamamlayırıq: “Xacu, əsərlərindən də görünür ki, Nizamini möhtərəm saymış, həmişə onun müdrikiyindən imdad istəmiş və beş məsnəvisini yazmaqda Nizamini izləmiş, onun ədəbi məktəbini davam etdirmişdir” (Səid Niyaz, 1370/1991:s.31).

Avropada hələ XIX əsrdə P.Hammer, Ç.Riye, E.Braun, H.Ete, F.Erdman, Şefer, Pitsi, Y.Ripka və başqalarının İran ədəbiyyatı tarixinə dair əsərlərində Xacu Kirmani haqqında məlumatlar vardır.

Avropa şərqşünaslığında Xacu Kirmani haqqında ilk məlumatı 1818-ci ildə alman alimi Hammer Purqştal vermişdir. O, Xacu yaradıcılığında 3-4 lirik nümunəni Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsindən götürərək, alman dilinə tərcümə etmiş və şairin bioqrafiyası ilə bərabər çap etdirmişdir (Hammer, 1818: s.248-249).

Çarlz Riye 1881-ci ildə tərtib etdiyi “Farsların kataloqu”nda Xacu Kirmani əsərinin Britaniya muzeyində saxlanılan nadir əlyazması haqqında məlumat vermişdir (Riye, 1881:s.620-622).

Şefer özünün 1885-ci ildə dərc etdirdiyi “Farsların müntəxəbatı” əsərində Xacu haqqında məlumat və onun bir rübaisini vermiş, lakin səhvən “Samnamə”sini də “Xəmsə”yə daxil etmişdir (Şefer, 1885: s.251-256) . Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu səhvi Səid Nəfisi də təkrarlamışdır.

1948-ci ildə digər Avropa şərqşünası F.Erdman isə P.Hammerin Xacu Kirmanidən etdiyi tərcümələri öz əsərinə daxil etmişdir. Erdman Dövlətşahdan və P.Hammerdən götürdüyü tərcümədən başqa, Xacu Kirmani “Xəmsə”sinin əlyazmasının

Kazan nüsxəsi haqqında da geniş məlumat vermiş və hətta “Xəmsə”dən “Gül və Novruz”, “Humay və Humayun” məsnəvilərinin qısa məzmununu da daxil etmişdir (Erdman, 1948: s.205-215).

Digər Avropa şərqşünası Pitsi “Fars poeziyası tarixi” əsərində Xacu Kirmani “Xəmsə”sindən iki romantik hissəni və “Humayunun ölüm xəbərini eşidən Humayın kədəri”nə həsr olunmuş hissənin tərcüməsini vermişdir (Pizzi, 1894: s.199-202).

Avropada görülmüş işlər içərisində görkəmli şərqşünas Edvard Braunun “Fars ədəbiyyatı tarixi” əsərinin 3-cü cildinə daxil etdiyi Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığı haqqında oçerk diqqəti cəlb edir (Braun, 1928: s.222-226).

Braun, hər şeydən əvvəl, Xacunun həyatından bəhs edərək, onun tərcümeyi-halı haqqında təzkirələrdə verilən məlumatların əksəriyyətinin səhih olmadığını, hətta Rzaqulu xan kimi tarixçi və ədəbiyyatşünas alimin “Məcmül-füsəha” da Xacunun mədh etdiyi Sultan Əbu Səid xanın hakimiyyət dövrünün qeyri-dəqiq göstərildiyini qeyd edir. Ənənəvi olaraq, E.Braun da Xacunun Bağdad səyahətindən danışarkən, “Humay və Humayun” əsərindən Dövlətşahın yuxarıda nümunə gətirdiyimiz həmin şeir parçasını verir və “Həft İqlim” təzkirəsinə istinadən, şairin Şeyx Rükəddin Əlaüddövlə Simnani ilə əlaqəsini də qeyd edir.

E.Braun Britaniya Muzeyində Xacu Kirmani “Xəmsə”sinin 798/1396-cı ildə üzü köçürülmüş gözəl bir nüsxəsinin olduğunu, lakin Kembridə heç bir nüsxənin olmadığını təəssüflə qeyd edir, həmçinin Xacunun qəsidə, qəzəl, qitə və rübailərdən ibarət Divanından da bəhs edir (Braun, 1928: s.225).

O, Xacunun “Xəmsə”sinə daxil olan dörd məsnəvisinin adını sadalayır və beşinci əsəri “Mistik poema” adlandırmaqla (təbiidir ki, bununla Braun “Gövhərnəmə” əsərini nəzərdə tuturdu -Z.A.) beşliyin Gəncəli Nizaminin “Xəmsə”sinə nəzirə olaraq 744/1343-44-cü illərdə tamamlandığını göstərir (Braun, 1928: s.226).

Edvard Braunun tədqiqatının qiymətli cəhətlərindən biri bu idi ki, o, Xacu Kirmaninin gözəl sənət nümunəsi olan bir qəzəlini, eləcə də:

کس نیست که گوید ز من آن ترک خطا را   گر رفت خطائی
باز آی که داریم توقع ز تو یارا   با وعده وفائی

Məndən o Xətay türkünə bir deyən kəs yoxmu, günahım varsa,
Geri dön ki, ümidimiz var səndən, yarım, vəfa vədəsinə, -

mətlə'li nəfis bir müstəzadını ingilis dilinə tərcümə edərək oxucuları Xacu sənətinin incəlikləri ilə tanış etmişdir (Braun, 1928: s.228-229).

Xacu Kirmaninin zəngin irsi Rusiya alimlərinin də ciddi marağına səbəb olmuşdur. Rusiyada şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk məlumata A.Y.Krımskinin tədqiqlərində rast gəlirik. Görkəmli alim özünün dörd cildlik “Persiyanın tarixi, onun ədəbiyyatı və dərvişlik teosofiyası” əsərinin üçüncü cildində Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığına qiymətli bir oçerk həsr etmişdir. O öz araşdırmalarında Xacu Kirmaninin həyatına dair bəzi tarixi faktlara nəzər yetirərək, Divanından bəhs edir, romantik-epik janrdə yaratdığı “Xəmsə”sinin 1332-1345-ci illərdə mürəkkəb siyasi-ictimai mühitdə Nizami Gəncəvi təsirilə yazıldığını göstərir, həmçinin şairin Əmir Xosrov Dəhləvi və Sədi yaradıcılığından da təsirləndiyini qeyd edirdi [Krımski, 1909: s.102-104]

A.Y.Krımski həmçinin şairin irsinin Avropada öyrənilməsinə - Ş.Rye, P.Hammer, Erdman, Şefer, Pitsi, E.Braun kimi alimlərin tədqiqatlarını nəzərdən keçirir, Xacu yaradıcılığından P.Hammerin 1818-ci ildə Dövlətşah Səmərqəndi təzkirəsindən əldə edərək tərcümə etdiyi 3-4 lirik nümunədən bəhs edir (Krımski, 1909: s.104). A.Krımskinin Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında araşdırmaları bu gün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Xacu Kirmaninin yaradıcılığı Y.E. Bertelsin də diqqətini cəlb etmişdir. Alim “Nizami və Füzuli” monoqrafiyasında Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” poemasına yazılmış farsdillə nəzirələr sırasında Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar” poemasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

“Rövzətül-ənvar” poemasının Nizami əsərindən ilk öncə sırf sufi məzmunu ilə fərqləndiyini qeyd edən görkəmli şərqşünas yazırdı: “Müəllifin öz sözlərindən də göründüyü kimi, poema “Məxzənül-əsrar”a çox aydın poetik cavabdır, ...həmçinin əsər hekayələrlə yekunlaşan iyirmi söhbətə bölünür. Amma mövzu baxımından həm fəsillər, həm də hekayələr Nizami poeması ilə yalnız qismən bağlıdır” [Bertels, 1962: s.206].

Bu əsərdə Y.E.Bertelsin E.Braun, H.Ete, F.Erdman kimi Avropa şərqşünaslarının Xacu Kirmani haqqında tədqiqatlarının əhəmiyyətli dərəcədə köhnəliyini qeyd etməsi faktı onu göstərir ki, alim şairin həyat və yaradıcılığına yaxından bələd olmuş və məlum tədqiqatlar onu qane etmədiyindən, 1928-ci ildə Hüseyin Kahi Kirmaninin təshihə ilə Tehrandə nəşr olunmuş “Rövzətül-ənvar” poemasını və ona yazılan müqəddiməni daha mötəbər hesab etmişdir. Həmçinin Y.E. Bertels 1957-ci ildə Xacunun Divanının Tehran nəşrinin də əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Xacu Kirmani yaradıcılığı Türkiyə alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir.

Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında Türkiyədə 1948-ci ildə nəşr olunmuş İslan Ansiklopedisində “Hâcû-yi

Kirmânî" adlı ilk mötəbər elmi oçerkin müəllifi M.Fuad Köprülü olmuşdur (Köprülü, 1948: s. 36-41).

O, həmçinin "Ədəbiyyat araşdırmaları" (Ankara, 1966) əsərində Xacu Kirmaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında mükəmməl məlumat vermişdir (Bax:Köprülü, 1989: s.633-643).

Sonrakı dövrlərdə Faruk K.Timurtaş, Hüseyin Ayan, M.Fatih Köksal, A.Naci Tokmak, Süleyman Efendioğlu, Sadik Yazar, E.Yalçıntaş, Yasemin Yaylalı və başqa alimlər tərəfindən Xacu Kirmani irsinə diqqət yetirilmişdir. Xacu Kirmaninin türk Divan ədəbiyyatına və məsnəvi janrının inkişafına təsiri problemi ətrafında aparılan tədqiqatlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şairin əsərlərinin genetik aspektləri, Nizami Gəncəvinin "Məxzənül-əsrar" əsərinə cavab olaraq yazılmış "Rövzətül-əнвар" məsnəvisi, eləcə də "Gül və Novruz" əsərinin orta çağlar türk ədəbiyyatı və tərcümə sənətində rolu, islami-irfani əlaqələr kontekstində bir sıra ədəbi-nəzəri konsepsiyaların uzlaşması və sair məsələlər mütəmadi şəkildə araşdırılır. Bu araşdırmalarda ilkin qaynaq olan Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin təsiri və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Dr.M.Fatih Köksal Xacu Kirmaninin "Rövzətül-əнвар" məsnəvisini XV əsrdə orta çağ türk tərcümə sənətinə uyğun şəkildə çevirmiş olan Dərviş Hayali əsərini incələyərkən haqlı olaraq yazır: "Ravzatü'l-əнвар"ı incelediyimiz bölümde öncelikle Türk edebiyatında, Hacu'nun da eserine kaynaklık eden, bir anlamda her iki eserin de yazılmasına vesile olan Nizami'nin Mahzanü'l -esrar'ı tarzında yazılmış eserleri tanıttık. Çünkü Mahzanü'l -esrar, həm tertip şekli, hem mühtevasıyla edebiyatımızda uzun bir zaman dilimi içinde derin tesirler vücuda getirmiş, edebiyatımızda tabir caizse bir "Mahzanü'l -esrar geleneği" oluşturmuştur. İşte Hayali'nin eseri de bu geleneğin ilk temsilçisi, başka bir deyişle bu geleneğin öncüsüdür. Eserde Mahzanü'l -esrar adının tam dört yerde anılması - ki bunların hiçbiri Hacu'dan çeviri beyitler değildir -, Nizami'nin eserinin Hayali üzerinde ne denli etkili olduğunun açık bir göstergesidir (Köksal, 2003: s.VIII).

Azərbaycanda da Xacu Kirmaninin həyat və yaradıcılığı ətrafında mühüm araşdırmalar aparılmışdır. Görkəmli şərqşünas alim Qəzənfər Əliyev "Nizaminin mövzu və süjetləri Şərq xalqları ədəbiyyatında" (Moskva, 1985) adlı məşhur kitabında şairin həyatı, təxəllüsü, səfərləri, sufi dünyagörüşü, məmduhları, poemalarının sunulduğu padşahlar haqqında yığcam və dəqiq məlumatlar, eləcə də, "Xəmsə"yə daxil olan poemalarının məzmununun qısa annotasiyasını vermişdir. Qəzənfər Əliyev Xacu Kirmani yaradıcılığında Nizami Gəncəvi sənətinin mühüm rolunu qeyd edərək yazırdı: "Xacunun epik yaradıcılığına gəlincə, o, Nizami poetik məktəbinin güclü təsiri altında formalaşmışdır. Üstəlik, bu təsir müəllifin bədii-üslub tərzinə daha çox, əsərlərinin süjetinə isə nisbətən az təsir göstərmişdir" (Aliyev, 1985: s.230).

Azərbaycan alimlərindən Məsiəğa Məhəmmədinin "Xacu və Nizami" adlı məqaləsini qeyd etmək lazımdır. O, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsəri ilə Xacu Kirmaninin "Gül və Novruz" məsnəvisinin müqayisəli təhlilini verməyə çalışmış, Xacunun əsərinin tam fərqli süjet əsasında yazıldığına baxmayaraq, iki əsər arasında bir sıra paralellərin mövcudluğunu qeyd etmişdir. M.Məhəmmədi "Gül və Novruz"əsrinin struktur baxımından da fərqli cəhətlərini qeyd edir, əsərə əsas süjetə bağlı olmayan hekayə süjetlərinin salınması, eləcə də, sufi obrazlarının işlənməsi və mifik elementlərin güclü təsirini göstərir (Məhəmmədi, 2021:s.757-758).

Azərbaycanda son dövrlərdə aparılan işlər içərisində tədqiqatçı - alim Bilqeys Quliyevanın "Xacu Kirmaninin "Samnamə" və "Humay və Humayun" poemaları" (Bakı, 2010) adlı monoqrafiyası bu sahədə ilk görülmüş iş olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada Xacu Kirmaninin həyatı, ədəbi-ictimai mühiti və tədqiq tarixinə dair bir sıra məsələləri əhatə etməklə, şairin "Samnamə" və "Humay və Humayun" əsərləri geniş elmi tədqiqata cəlb olunur. B.Quliyeva bu işində nəzəri problemlərə toxunur, orta əsrlər nəzirə ədəbiyyatının, xüsusən Nizami "Xəmsə"sinə yazılmış nəzirələrin janr baxımından inkişafını izlərkən, bu sahədə əvvəlki uğurlu araşdırmalara əsaslanır. Müəllif M.Kazımovun janr əhəmələrinin qorunması və orijinallığa meyillərin təkamülü prosesini izlərkən gəldiyi nəticəni əsas tutaraq, haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Xacu Kirmani öz əsəri ilə çox erkən olaraq bu əhəmələri qırmağa çalışmış, süjet və obrazlarının dəyişikliyi ilə orijinal olan bir sənət nümunəsi yaratmışdır (Quliyeva, 2010: s.73-74).

B.Quliyevanın monoqrafiyasında üç mühüm yeni elmi nəticə diqqəti cəlb edir: 1. "Humay və humayun" əsərinin Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması ilə mövzu, süjet, ideya motivləri əsasında müqayisəli öyrənilməsi işin yeniliyinin bir hissəsidir. 2. Epik janr olaraq, "Humay və Humayun" əsərinin şairin "Samnamə" epopeyası əsasında yaranması haqqında İran alimi doktor M.Fəsəinin qənaətlərini daha da dəqiqləşdirməsi və özünün ayrıca araşdırma aparması; 3. Əyyuqinin "Vərqa və Gülşah" əsərinin Xacu əsərinin mənbələrindən biri kimi öyrənilməsi sahəsində də B.Quliyevanın qənaətləri əhəmiyyətlidir.

Xacu Kirmaninin əsərləri

Ümumiyyətlə, Xacu Kirmaninin əsərləri 45 min beytə yaxındır. "Xacunun öz sağlığında onun "Divan"ı toplanaraq, Tacəddin Əhməd bin Məhəmməd bin Əli İraqinin göstərişi ilə üzü köçürülmüş, əsrinin görkəmli ədəbiyyatşünaslarından biri onun "Divan"ına müqəddimə də yazmışdır" (Səid Niyaz, 1370/1991: s.27).

Xacu Kirmaninin aşağıdakı əsərləri məlumdur:

Divanı.

Xacunun qəsidə, qəzəl, qitə, tərcibənd, tərkiyənd və rübailərdən ibarət 9000 beytlik Divanı "Sənay-ül kəmal" və "Bəday-

ül cəmal" adlı iki bölməyə ayrılmışdır. Birinci bölümdəki qəzəllər "Səfəriyyat və hazəriyyat", ikinci bölümdəki şeirlər "Şövqiyyət" adlanır. Xacunun Divanı h.1336/m.1957-ci ildə Əhməd Süheyli Xansari tərəfindən Tehranda nəşr olunmuşdur.

Xacu Kirmani öz dövrünün bir çox hökmdarlarına qəsidələr həsr etmişdir. Mürşidiyyə təriqətinin yaradıcısı Əbu İshaq əl-Kazeruni və Seyfəddin əl-Baxərzi kimi sufilər haqqında da qəsidələri vardır. O, qəzəl janrında özünəməxsus orijinal, ecazkar bir sənətkardır.

Xacu Kirmanın beş məsnəvidən ibarət "Xəmsə"si və ayrıca "Samnamə" poeması da vardır. Onun "Xəmsə" yaradıcılığına aşağıdakı poemaları daxildir:

1. "Humay və Humayun". Şair bu əsəri (h.732)1332-ci ildə Nizaminin "İskəndərnamə" poemasının vəzninə uyğun mütəqarib bəhrində yazmışdır. Əsər şah Humayın Çin şahzadəsi Humayuna olan məhəbbətindən bəhs edir. 4407 beytdən ibarət olan bu məsnəvi ilk dəfə h.q.1289/m.1871-ci ildə Lahurda və Bombeydə ofset üsulu ilə basılmışdır. Kamal Ayni "Humay və Humayun"un hic.1370/m.1991-ci il Tehran nəşrinə yazdığı müqəddimədə əsərin iki - Lahur və Bombay nəşrlərindən də bəhs etmişdir (Ayni, 1991, پ.).

"Humay və Humayun" əsərinin ilk elmi-tənqidi mətni hicri 1348/1970-ci ildə İran, keçmiş sovet cumhuriyyəti və Tacikistan Elmlər Akademiyasının birgə hazırladığı nəşr əsasında çap olunmuşdur. Elmi-tənqidi mətnin müəllifi Kamal Ayni və müqəddiməsi Pərviz Natel Xanlariyə məxsus olan bu nəşrdən təxminən 20 il sonra, yəni hicri 1370/1991-ci ildə əsər yenidən Tehranda Kamal Ayninin təshih və müqəddiməsi ilə çap olunmuşdur.

2. "Gül və Novruz". Xacu Kirmani bu əsəri (h.742)1341-ci ildə Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinə cavab olaraq yazmışdır. Məsnəvi şahzadə Novruz ilə Rum Qeysərinin qızı Gül arasında olan məhəbbətdən bəhs edir. Əsər Kirman hökmdarı Tacəddin İraqiyə ithaf edilmişdir. Həzəc bəhrində yazılmış olan bu əsər 5302 beytdən ibarətdir. "Gül və Novruz" hicri 1350/m.1971-ci ildə ilk dəfə Tehranda Kamal Ayni tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Eyni zamanda, əsər 1370/1991-ci ildə isə Səid Niyaz Kirmani tərəfindən hazırlanmış "Xəmsə" külliyyatı daxilində də nəşr olunmuşdur.

3. "Rövzətül-ənavar". Bu məsnəvi Nizami Gəncəvinin "Məxzənül-əsrar"ına cavab olaraq 1342-ci (h.743) ildə yazılan fəlsəfi-didaktik məzmunlu əsərdir.

Əsər ilk dəfə Hüseyin Kahi Kirmani tərəfindən hicri 1306/m.1928-ci ildə Tehranda nəşr edilmişdir.

4. "Kamalnamə" – 1343-cü (744) ildə Nizaminin "Yeddi gözəl" əsərinin ölçüsündə, xəfif bəhrində yazılmışdır.

Əbu İshaqqa ithaf olunan bu əsər sufi-əxlaqi didaktika şəkliyədir.

Əsərin elmi-tənqidi mətni əldə olan üç əlyazma nüsxəsi əsasında ilk dəfə Səid Niyazi Kirmani tərəfindən hazırlanaraq 1370/1991-ci ildə "Xəmsə" külliyyatında Kirmanda nəşr olunmuşdur. Bu mətnin mükəmməl əlyazma nüsxəsi hicri 750-ci ildə katib Məhəmməd bin İmran tərəfindən yazıya alınmışdır. İran alimi Nəda ibn Əlinin verdiyi məlumat əsasında, "Kamalnamə"nin bu əlyazma nüsxəsi 5980 nömrəli şifrə altında İran Milli kitabxanasında saxlanılır" [Nida, 2011: s.19].

5. "Gövhərnamə" - 1345-ci ildə Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin bəhrində yazılmışdır. Sufi-əxlaqi didaktik əsərdir. Müzəffəridilərdən olan Mir Mübarizəddin və onun vəziri (Nizamülmülkün nəslindən olan) Bahaəddin Mahmud bin İzzəddin Yusifin adına ithaf olunmuşdur

Şairin həmçinin risalələri də məşhurdur:

"مفاتيح القلوب به نظم و نثر" (Qəlblərin nəzm və nəslə fəthi). Bu əsər Xacu Kirmanın öz şeirlərindən ibarət topludur ki, şair onu (h.747) m.1346-ci ildə Əmir Mübarizəddinin adına ithaf etmişdir.

"رسالة البادية" (Badiyə (səhra) risaləsi). Şairin (h.748) 1347-ci ildə qələmə aldığı bu risalə Kəbənin ziyarətinə həsr olunmuş və əsər nəslə yazılmışdır.

"رسالة سبع المثاني" (Səb`ülməsani³ risaləsi). Qılınc və qələmin münazirəsindən bəhs edən bu risalə də Əmir Mübarizəddinin adına (h.748) m.1347-ci ildə yazılmışdır.

"رسالة مناظره شمس و سحاب" nəslə yazılmışdır.

Xacu Kirmanın risalə əsərlərinin elmi-tənqidi mətni ilk dəfə Məhəmməd Şadruy Münş və Mahmud Abedi tərəfindən hazırlanaraq müqəddimə ilə birgə h.1399/m.2020-ci ildə Tehranda nəşr olunmuşdur.

Nəticə:

Beləliklə, Xacu Kirmanın ədəbi irsinin tədqiq tarixi zəngin və uzun bir mərhələni təşkil etdiyi üçün bu məqalədə qismən də olsa, yalnız bəzi araşdırmaları nəzərdən keçirə bildik. Yaxın Şərq ədəbiyyatının aparıcı istiqamətlərindən biri olan "Xəmsə" ənənəsi üzrə müxtəlif problemlər ətrafında bundan sonra da yeni işlər görülməli və Nizami Gəncəvi poeziyasının görkəmli

³ Səb`ülməsani- "Yeddi qoşalar"- Quranın Fatiha surəsinin yeddi ayəsi nəzərdə tutulur

davamçısı olan Xacu Kirmani irsinin öyrənilməsi və təbliği işi davamlı şəkildə aparılacaqdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- Araslı N. (1970). *Nizami və türk ədəbiyyatı*, Bakı, 204 .
- Bertels (1962). Бертельс Е.Э. Избр.труды: Низами и Физули.-М.: Изд-во Восточ.лит., 554.
- Borxes (1984). Борхес Х.Л. Проза разных лет. Москва, 224.
- Blum (1998). Блум Хэролд Страх влияния. Карта перечитывания: Пер. с англ., сост., примеч., послесл. С. А. Никитина, Екатеринбург. Издательство Уральского Университета, 352.
- Brown E.G. (1928). *A Literary History of Persia*, Vol.3, Cambridge, University Press, 586.
- Erdman F. (1948). von.Chudshu Qermani and seinedichterische qeisteser reugnisse, vol.II, 205-215.
- Əliyev (1985). Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах Народов Востока, Москва, 329.
- Əliyev (1981). Алиев Р. Большой вклад русских ученых и писателей в низамиведение. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку, издательство «Язычы», 1981, 434.
- Hammer J.P. (1818). *Geschichte der schönen Redekünste Persiens mit einer Blüthen-lese aus zweyhundert persischen Dichtern*, Vienna, s.248-249.
- Kazımov M. (2012). Xacu Kirmani. Fars dilli ədəbiyyatın yeddi əsri, “*Nafta-Press*” nəşriyyatı, Bakı, 391.
- Köprülü M. F. (1948). “Hâcû-yi Kirmânî”, *İslam Ansiklopedisi*, 1, 36-41.
- Köprülü M. F. (1989). *Ədəbiyyat araşdırmaları*, 2, İstanbul, 633-643.
- Крымский (1909). Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии. т.3, Москва, 504.
- Quliyeva (2010). Гулиева Бильгеис. Поэмы Хаджу Кермани «Самнаме» и «Хумай и Хумайун», Баку, «Элм ва тахсил», 2010, 264.
- Latifi (1999). *Tezkiretû's-şuara*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- Köksal M.F. (2003). *Derviş Hayali, Ravzatü'l-envar*. İstanbul, 435.
- Məhəmmədi, M. (2021). *Xacu və Nizami*. Nizami Gəncəvi klasik və müasir tədqiqlərdə / A. A. Bakıxanov,
- Ali Şir Nevai. (1960). *Mahbubül-Kulub*, IV cilt, Türk tarih kurumu basımevi. Ankara, 229-276.
- Rieu.Ch. (1879). *Catalogue of the Persian mss. the British Museum*. Vol.1-3, London, 620-622.
- Pizzi I. (1894). *Storia della Poesia Persiana*, Vol.1-3, Turino, 274-275.
- Schefer Ch. (1885). “*Chrestamathie persane, a lusage des eleves de lecole speci*, II, Paris, 251-256.
- Yarxo (2006). Ярхо Б.И. Методология точного литературоведения, Избранные труды по теории литературы, Москва, Издательство « Языки славянских культур», 958.